

FUZÛLÎ'NİN TÜRKÇE DÎVÂNÎ'NDA HİKMET

Doç. Dr. Emine YENİTERZİ*

Arapça bir kelime olan hikmet, çok zengin mânâlar taşır. Sözlüklerde hikmet karşılığında: İlim ve adaletin birleşmesinden meydana gelen sıfât-ı şerîfe; ma'rifet-i hakâyık-ı mevcûdât; âdet ve ahlâkla ilgili özlü söz; gizli sebep; insanın mevcûdâtın hakikatini bilip hayırlı işler yapması; eşyânın iç ve dış keyfiyetlerinden bahsedilen ilmi, kâinât ve yaratılıştaki ilâhi gâye; Hakk'a bağlanma, bâtıldan uzaklaşma; Allah'a mutlak şekilde itaat ile hayırlı ameller kılma; akıl ve hareketlerdeki uygunluk; dînî-tasavvufî özlü söz gibi açıklamalar yer alır.¹

Kur'ân-ı Kerîm'de yirmi âyette geçen hikmet kelimesi için İslâm âlimleri pek çok tarif ve tefsir getirmişlerdir. M. Hamdi Yazır bunları maddeler hâlinde verir:

1. Söзде ve fiilde isâbet;
2. Bilmek ve bildiğiyle amel etmek;
3. İlim ve fıkıh;
4. Varlıkların özündeki mânâları kavramak;
5. Allah'ın emrini anlamak;
6. Anlayış;
7. Yaratılış;
8. Kâinâtteki varlıkların yerini ve değerini anlamak;
9. Güzel işler yapmaya yönelmek;
10. Hâkimiyet mânâsından hareketle yönetimde insanın Cenâb-ı

Hakk'ı örnek alarak cehalet, zulüm, cimrilik gibi kötü vasıflardan kurtulup;

* S.Ü. Fen-Ed. Fak. Öğretim Üyesi.

¹ Ahmed-i Yesevî, Dîvân-ı Hikmet'ten Seçmeler, Haz.: Kemal Eraslan, Ank. 1983, s. 39-40; ayrıca bkz. Mine Mengi, Divan Şiirinde Hikemî Tarzın Büyük Temsilcisi Nâbî, 2. bsk. Ank. 1991, s. IX.

ilim, adalet, cömertlik ve hoşgörü ile donanması;

11. Allah'ın ahlâkı ile ahlâklanmak;
12. Allah'ın emirlerini tefekkür ve bunlara riâyet;
13. Allah'a taat;
14. Vesvese ile makamı ayırt etmeye yarayan nur;
15. Doğru ve hızlı karar verebilmek;
16. Doğruya ulaşmak;
17. Ruhların sükun ve güvenlikte son merhalesi;
18. Herhangi bir sebebe bağlı olmayan, şüphesiz işaret;
19. Her hâle Hakk'ı şâhit göstermek;
20. Din ve dünya düzeni;
21. Ledünnî ilim;
22. İlham vârid olması için sır saklamak.²

Diğer yandan bir ilim dalı olarak hikmet, felsefe karşılığında kullanılmaktadır. Batılı filozoflardan, özellikle Eflatun ve Aristo'dan etkilenen İslâm mütefekkirleri felsefe (hikmet)yi dört kola ayırmışlardır. Bunlar; metafizik (mâba'de't-tabi'a), psikoloji (ma'rifetü'n-nefs), mantık ve ahlâktır. Bu dört kol da din ve tasavvuf ile sıkı ilişkiler içindedir.³ Nitekim İslâmî hüviyet altında gelişen felsefe anlamındaki hikmet; edebî alanda bir milletin ortak dehâsının oluşturduğu düşünce sistemi, ait olduğu toplumun ortak dünya görüşü olarak aksini bulmuştur ve dünya görüşü olduğu için kâinâtın yaratılışı, varlıkların oluşu, Allah, ruh gibi metafizik konularıyla içiçe; ayrıca hayat anlayışını belirleyen davranışlarla ilgili olduğu için de ahlâk ile sıkı sıkıya bağlıdır.⁴ Ayrıca ahlâkın başlıca amaçlarından biri olan "tasfiye-i vicdan" ise tasavvufun da esasları arasındadır. Bu sebeple hikmet, felsefeden daha geniş kapsamlıdır.⁵

² Elmalılı M. Hamdi Yazır, Hak Dîni Kur'an Dili, 3. bsk. İst. 1982, C. II, s. 915-926. Benzer izahlar için ayrıca bkz. Hasan Basri Çantay, Kur'an-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm, 3. bsk. İst. 1959, C. I, s. 76; Ali Ünal, Kur'an'da Temel Kavramlar, İst. 1988, s. 186-188.

³ Âgâh Sırrı Levend, "Ümmet Çağında Ahlâk Kitaplarımız", TDAY Belleten 1963, S. 234, Ank. 1964, s. 89-90.

⁴ Mine Mengi, a.g.e., s. IX.

⁵ Âgâh Sırrı Levend, a.g.m., s. 90.

Türk edebiyatında varlık-yokluk gibi metafizikle ilgili çeşitli problemlere eğilen, düşünce ve bilginin insan hayatındaki yerini tesbite çalışan ve ahlâkı inceleyen, hikmetle içiçe eserler Yûsuf Has Hâcib'in Kutadgu Bilig, Edîb Ahmed Yûgnekî'nin Atabetü'l-Hakâyık, Ahmed-i Yesevî'nin Dîvân-ı Hikmet'i ile ortaya çıkmış; Anadolu'da Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî ve Yûnus Emre'nin tasavvuf yönü güçlü olan eserleriyle devam etmiş, nasihat-nâme ya da pend-nâme adını taşıyan manzum veya mensur pek çok eser kaleme alınmış, on yedinci yüzyılda Nâbî ile hikemî tarz bir ekol olmuştur.⁶

Edebiyatımızda böylesine geniş ve süreklilik arz eden hikmet konusunu Fuzûlî'nin Türkçe Dîvânı'nda araştırdığımız zaman son derece zengin örneklerle karşılaşırız. Bir aşk şairi olan ve lirizmin doruklarında gezen Fuzûlî'nin hikemî cephesi, kanaatimizce üzerinde dikkatle durulması gereken bir diğer yönüdür. Türkçe Dîvânı'nın mukaddimesinde ilim ve şiirle ilgili görüşlerini dile getirirken; "nakd-i hayâtum sarf-ı iktisâb-ı fûnûn-ı ilm-i aklî vü naklî ve hâsıl-ı ömrüm bezl-i iktibâs-ı fevâid-i hikemî vü hendesî kılmağın mürûr" ettim diyen, Farsça Dîvânı'nın önsözünde ise aklî bahislerde hakîmlerin muhtelif hükümlerine itiraz ettiğini belirten Fuzûlî; eserlerindeki metafizik tefekkürü, tasavvufî görüşleri ve ahlâkî tesbitleri ile hikmet vadisindeki vukufunu ortaya koyar.

Şiirlerinde vahdet sırrı, Cenab-ı Hakk'ın zâtı, sıfatları, ilmi, tecellileri, yaratılış, ruh, ölüm, kıyamet, kader gibi konular yanında; aşkın akla üstünlüğü; fakr u fenâ prensibi; dünyanın maddî zevklerini terk etmek; mal ve mülke önem vermemek; taklitten kaçınmak; dış görünüşün değersizliği; gönül temizliği; irfan sahibi olmanın önemi; insanın yaratılış gâyesinin kulluk olduğu; dünyanın geçici, ölümün mukarrer oluşu; ahiret yolculuğunun ibadet azığı gerektirdiği; edeb, doğruluk, sabır, tevekkül, kanaat gibi faziletlerin değeri; diğer yandan kibir, zulüm, cimrilik, hırs, yalan, rüşvet, haset ve riyanın kötülüğü; nâdanlara itibar etmemek; başkalarının aybını görmemek; kötü kişilere ilim öğretmemek; soy soplâ fazilet sahibi olunmayacağı; cehaletin, fazileti anlamaya engel olduğu; adaletle hükmetmek ve az konuşmak gibi metafizikten, tasavvufî umdelere

⁶ Mine Mengi, a.g.e., s. XIII; Agâh Sırı Levend, a.g.m.

ve amelî ahlâka dair hikmete ilişkin pek çok husus ifade edilmiştir.

Bu sebeple, her ne kadar Fuzûlî bir aşk şairi ise de, Türk edebiyatının hikmet dairesine dahil olan dînî-ahlâkî-tasavvufî çizgisi üzerinde yer aldığını söylemek mümkündür. Ancak Fuzûlî'yi diğer hikemî şairlerden ayıran özellik; şairimizin didaktik oluşu hedef almayıp, lirizmi ön plana çıkarmasıdır. Hikemî şairlerde son derece belirli olan didaktik vasıf, Fuzûlî'nin şiirlerinde şairin derin hassasiyeti ve dâhiyâne sanatı ile geri plana bırakılmıştır. Hikemî konuları işlemeye müsait nazım şekilleri olan kıt'a ve rubâîlerde bunun aksini söylemek mümkün olabilir ancak dîvânında asıl yekûnu oluşturan gazellerinde hikmet; lirizmin ve sanatın ardında yer almış, adeta bir sanatkârın kendi psikolojisiyle kaynaştırdığı tarzda bir iç hesaplaşması veya hasb-i hâl şeklindedir. Nitekim, şairin genel olarak gazellerinin makta beyitlerinde kendisini muhatap alarak verdiği hikemî öğütler bu düşüncemizi teyid eder mahiyettedir.

Bu görüşler doğrultusunda Fuzûlî'nin hikemî yönünü aksettiren, özellikle tasavvuf ve ahlâka ilişkin konuları aşağıdaki maddelerle vermek mümkündür.⁷

Hikmet-Hakîm:

Fuzûlî, hikmet kelimesini kâinâtın yaratılışındaki sırlar veya mânâ olarak ele alır. Bu hikmet sırları Hakîm-i Mutlak olan Cenab-ı Hak'tan sudur etmiştir.⁸

Ey vücûd-ı kâmilün esrâr-ı hikmet masdarı
Masdarı zâtun olan eşyâ sıfâtun mazharı

Mazharı her hikmetün sensen ki kilik-i kudretün
Safha-i eflâke nakş itmiş hutût-ı ahteri

392/G. 268, 1-2

⁷ Tebliğimizin metnini sınırlandırmak amacıyla Fuzûlî Dîvânı'ndaki metafizik konuları bir başka çalışmada ele almak arzusundayız.

⁸ Beyitler; "Fuzûlî, Türkçe Divan, Haz.: Kenan Akyüz-Süheyl Beken-Sedit Yüksel-Müjgan Cunbur, Ank. 1958" neşrinden alınmış ve "sayfa numarası/nazım şekli, sayı, beyit numarası" sırasıyla verilmiştir. Gazellerin izahında; "Ali Nihad Tarlan, Fuzûlî Divanı Şerhi, C. I-III, Ank. 1985" yayını dikkate alınmıştır.

Hevâ-yı bâğdan itdüm bu hikmeti ma'lûm
Ki i'tidâldedür hucet-i havâss u kuvâ

16/K. 1, 25

Rumûz-ı hikmetin eyler beyân merâtib ile
Cemî'-i hâl-i beşer hâh fakr u hâh gînâ

19/K. 1, 68

Dîvan'da yer alan "hakîm" redifli gazelde hakîm kelimesi hem tabîb, hem de filozof olarak kullanılmıştır.⁹ Fuzûlî, bu meyandaki şiirlerinde aklın rehberliğindeki felsefenin karşılığı olan nazari hikmeti ve felsefecileri kınar. Akla aşırı değer vererek akli sınırsız kabul eden, dînî konuların isbatında yalnızca akli esas alan, felsefî delillere ve mantikî kıyaslara dayanan, beş duyu ile hissedilenleri kabul edip bâtinî duyulara değer vermeyen, metafizik ve dînî gerçekleri reddeden inkârcı hakîmlere çatar:

Hakîme nefy-i kıyâmet hatâsını bildür
Kıyâm göster ana i'tikâdın it zâ'il

300/G. 176, 6

Gör ten-i uryân ile ahvâlümü hicrân günü
Var imiş rûz-ı kıyâmet kılma inkâr ey hakîm

313/G. 189, 5

Bu beyitlerle Fuzûlî; müsbet ilim ve mantığa inanıp, dînî gerçeklere inanmayan, kıyameti inkâr eden filozofları kınar.

Diğer yandan hikmet, akıl sınırlarını geçemezken; aşk insanı Hakk'a götüren, insanı Hak'ta bâkî kılan tek yoldur. Bu sebeple eğer hakîmler ebediyet istiyorlarsa aşk şarabına sarılmalılar hükmünü verir:

Câm devrinde Fuzûlî okuram mey vasfın
Âteş-i hürmen-i gam âb-ı hayât-ı hükemâ

147/G. 23, 7

⁹ Divan, s. 313, G. 189.

Yalnızca ilim ve akli rehber edinen hakîmlere kâinâtın yaratılış sırrını kavramak ve irfan sahibi olabilmek için aşkı inkâr etmemelerini tavsiye eder:

Ârif ol sevdâ-yı ışk inkârın itme ey hakîm
Kim vücûd-ı halkdan ancak bu sevdâdur garaz
262/G. 138, 6.

Akıl-Aşk:

Fuzûlî için aşk; her muradın rehberi, her kemalin mazharı, kâinâtın özü ve dünyaya bağlılığın kederiyle hasta olanların tabîbidir:

Ser-menzil-i her murâda rehberdür ışk
Keyfiyyet-i her kemâle mazhardur ışk
Gencîne-i kâ'inâta gevherdür ışk
Tahkîkde hem zât-ı mutahhardur ışk
513/R. 53

Uşşâka degül kayd-ı alâyık lâyık
Hergiz gam-ı rûzgâr çekmez âşık
Kayd-ı gam-ı rûzgâr bir illetdür
Ol illète ışkdur tabîb-i hâzık
513/R. 54

Akıl ise insanı kötü bir akıbete götüren âfettir. Çocuklar ve deliler akıldan uzak olduğu için rahattır. Akılla dost olanlarsa daima azab içindedir:

Sen bir âfetsen mana ey akl-ı bed-fercâm kim
Bulmak olmaz sûret-i kurbunda âsâr-ı neşât
Tıflar dîvâneler senden müberrâ olmağın
Dünyî vü ukbîde bulmuşlar kemâl-i inbisât

İzzet ü zilletde bilmezler tarîk-i imtiyâz
Hullet ü hürmetde çekmezler azâb-ı ihtiyât

Ol ki dâ'im hem-nişînündür mu'azzebdir müdâm
Nişe kim teklîfe hüküm-i şer'ile sensen menât

Ol zamândan kim sana virdüm inân-ı ihtiyâr
Ol zamândan k'eyledüm muhkem senünle irtibât

Olmayup hâlî gam u endûhdan nefsum evi
Hâr bisterdür mana peyveste hâkister-bisât

Olmasaydum kâş ki hergiz senünle hem-nişîn
Kılmasaydum kâş ki mutlak senünle ihtilât

483/Muk. 16

Bu mısralarla Fuzûlî akıl-aşk mukayesesinde aşkın üstünlüğünü dile getirir. Burada Fuzûlî'nin karşı çıktığı akıl, tecrübî akıl değil; hemen bütün sûfilerin ve mütefekkirlerin yerdiği, bu âlemin ötesine dair hükümler veren ve İlâhî hakikati kavrama iddiasında olan nazarî akıldır. Zira insanın cüz'î aklı sınırlıdır, o hâlde insan mahdut aklıyla yol almaya kalkışmamalı, gerçek bilginin tek kaynağı olarak akıl esas alınmamalı; İlâhî hakikatlere ulaşmak için aşk yolu seçilmelidir. Bu itibarla aşkı, hatta aşktan kaynaklanan cinneti bırakıp akla uymak hatadır:

Ey Fuzûlî revîş-i akl melûl itdi meni
Sehv kıldum ki cünûn derdine dermân itdüm

323/G. 199, 7

Aşkı yasaklayan öğütlerin temeli de akla dayanır ve kabule şayan değildir:

Ey Fuzûlî ışk men'ın kılma nâsihden kabûl
Akl tedbîridür ol sanma ki bir bünyâdı var
199/G. 75, 7

Zaten aklın tedbiri kaderin hükmüne mağlubdur:

Ne kim sahîfe-i tedbîre akl ider mastûr
Sağınman anı olur olmaz olmayan makdûr
20/K. 2, 1

Aşk da bir takdîr-i İlâhî'dir, buna karşı çıkan münkir olur:

Âşık u rüsvâ görüp men'itme ey nâsih meni
Münkir-i âsâr-ı takdîr-i İlâhî olmagıl
198/G. 175, 6

Fuzûlî aşkı yalnızca akıldan değil, akla dayanan nazârî ilimden de üstün tutar:

İlm kesbiyle pâye-i rif'at
Ârzû-yı muhâl imiş ancak
Işk imiş her ne var âlemde
İlm bir kıl ü kâl imiş ancak

485/Muk. 19

Medresede okutulan akıl temelli ilim ve hikmet yerine tekke de sunulan aşk şarabını tercih eder:

Medrese içre müderris virdüğü min dersden
Yeg durur meyhânede bir câm virmek bir güzel
297/G. 173, 6

Esasen aşk varsa ilim, hikmet, zühd ve takva da mevcuttur. Aşksız olan ilim ve ibadet insanı irfana ulaştırmayan beyhude çabadır:

Ey Fuzûlî verâ'u zühd ile mu'tâd oldun
Bilmedün hâlünü bihûde geçürdün evkât
162/G. 38, 7

Aşksız ibadetler şekîdir, taklittir, riyadan ibarettir. Aşk ise riyanın tek ilacıdır:

Işk erbâb-ı riyâdan fârig itmiş gönlümi
Fakr esbâb-ı alâyıktan götürmüş rağbetüm¹⁰
334/G. 210, 6

Aşkî yoldaş edinenler ise hem riyadan, hem de diğer bütün hatalardan uzaktır:

Bahrlar seyr eylesen mutlak ter olmaz dâmenün
Ger hevâ-yı ışk ile memlû isen yelken kimi
410/G. 286, 10

Hakiki olgunluk, irfanın kemali aşk ile gerçekleşir:

Sen Fuzûlî kıl kemâl-i akl kesbin yohsa men
Kâmil-i ışkam dahi özge kemâli n'eylerem¹¹
310/G. 40, 7

İnsan kederden, dünya bağlarından, dolayısıyla esaretten aşk ile kurtulur.

¹⁰ 365/G. 241, 7.

¹¹ 418/G. 294, 7

Işka tâ düşdün Fuzûlî çekmedün dünyâ gamın
Bil ki kayd-ı ışk imiş dâm-ı ta'allukdan necât

164/G. 40, 7

Bu sebeple aşktan başka her ilim ve amel nazarî hikmete, akla dayandığı için hatadır:

Ey Fuzûlî her amel kılsan hatâdur gayr-ı ışk
Bu durur men bildüğüm "vallâhu a'lem bi' s-savâb"

151/G. 27, 7

Fakr-Fenâ:

Fuzûlî'nin hikmet dünyasında akıl-aşk mukayesesini takiben fakr u fenâ düşüncesi yer alır. Ancak şairimizin fakr telakkisi maddî yokluk anlamında fakr-ı sûrî değil, fakr-ı mânevîdir. "El-fakru fahrî" hadisi gereğince Allah'tan başka hiç bir şeye ihtiyaç duymamak, dünyevî nimetlere değer vermemek, mal mülke karşı müstağni olmak fakrın esasıdır. Dünyada hakiki devlet yalnızca fakr ile, yani her türlü ihtiyaçtan kurtulmakla mümkündür:

Ey Fuzûlî fakr toprağında devlet iste kim
Sâye ol toprağa salmışdur hümâ-yı devletüm

334/G. 210, 7

Bu anlamda fakr bir saltanattır:

Gel ey râhat sanan esbâb cem'in kılma nâdânlıg
Tarîk-i fakr dut kim fakr imiş âlemde sultânlıg

Murâd er saltanattan kâm-ı dildür nefse tâbi'sen
Ne hâsıl saltanat adıyla kılmak bende-fermânlıg

270/G. 146, 1-2

Fakr mülki taht u âlem terki efserdür mana
Şükr-li'llâh devlet-i bâkî müyesserdür mana¹²

139/G. 15, 1

Eğer insanlar dünyada rahat olmayı, bu saltanata ulaşmayı isterse fakr yolunu tutmalıdır; diğer bütün çabalar beyhudedir:

Râhat olsaydı garaz dünyâda fakr isterdi halk
Gâlibâ kim halka bir bîhûde gavgâdur garaz

262/G. 138, 5

Fakra ulaşan, her türlü ihtiyaçtan uzak olmakla dünyaya istiğna eder; zira gerçek yüceliği, şerefi bulmuştur.¹³ Bu anlamda Yûnus Emre'nin, "Ne varlığa sevinirim ne yokluğa yerinirim" mısraındaki fakr prensibinin veciz bir ifadesi Fuzûlî'nin dilinde;

Ne mülk ü mâl virse çarh memnûnem
Ne mülk ü mâlden âvâre kılsa mahzûnem

447/Mus. 2, II

mısralarıyla yer alır.

Tevhid akidesine yürekten bağlı olan Fuzûlî; gönlünden dünya nimetlerine olan ilgiyi bütünüyle atarken, kesret âlemi ile son bağ olan varlığından da geçmek, Hakk'ın varlığında yok olmak anlamında fenâ (fenâfillâh) ile gerçek imana ulaşmanın mümkün olabileceğini belirtir:

Gönül virdüm fenâ vü fakra terk-i i'tibâr itdüm
Bi-hamdi'llâh ki âhir küfrümü îmâna deĝşürdüm

321/G. 197, 4

Hakîkî ve edebî varlığa ulaşmak için âşık bütün benliğinden arınıp,

¹² 173/G. 49, 2.

¹³ 75/K. 21, 4-11; 169/G. 45, 4-5; 396/G. 222, 7; 411/G. 287, 3; 437/Ter. 1, 1.

fakr u fenâ yolunun yolcusu olmalıdır:

Ey Fuzûlî mâh nisbet mahv kıl varun tamâm
Ger dilersen bulmak ol hûrşîd ile bir ittisâl
296/G. 172, 7

Ey gönül yâri iste cândan geç
Ser-i kûyun gözet cihândan geç
174/G. 50, 1¹⁴

İnsan ancak fenâfillâh ile Hakk'ın varlığında yok olarak, fenâdan sonraki derece olan "bekâbillâh"a, Hak ile bâkî olma devletine erişir:

Ey Fuzûlî devlet-i bâkî fenâdandur mana
Kim fenâdur eyleyen maksûduma vâsıl meni
415/G. 291, 9

Fakr u fenâ yolcusu mal ve canla bağlarını kesince kesret âleminin bütün kederlerinden kurtulur, saadete nail olur:

Cândan geçeli buldum râhat gam-ı âlemden
Hoş hikmet ile buldum o derde bu dermânı
389/G. 265, 8

Kanaat:

Kanaat kavramı; elde olanla yetinmek, Allah'ın verdiği razi olup, sabretmek anlamındadır ve fakrın âdâbındandır. Yalnızca Allah rızasını gözetip, dünya nimetlerine ihtiyaç duymayanlar gerçek saltanata ulaşmıştır:¹⁵

¹⁴ Gazelin tamamı aynı muhtevadadır.

¹⁵ 506/ R. 25.

Ey Fuzûlî men kanâ'at mülkünün sultâniyem
Saltanat esbâbı egnümde pelâs-ı fakr bes
252/G. 128, 7

Kılmasun dünyâda sultânlar mana teklîf-i cûd
Bes durur başumda tevfiik-i kanâ'at efseri

Her cihetden fârigem âlemde hâşâ kim ola
Rızık için ehl-i bekâ ehl-i fenânun çâkeri
496/Muk. 42, 8-9

Kanaat ehli akbaba gibi dünya leşine el uzatmaz, Kaf Dağı'nın ankâsı olur:

Cîfe-i dünyâ degül kerkes gibi matlûbumuz
Bir bölük ankâlaruz Kâf-ı kanâ'at beklerüz
247/G. 123, 3

Tevekkül:

Tevekkül; Allah'tan başka Kâdir olmadığına inanıp, O'nun kullarının her hâline vakıf olduğunu bilerek gönülden Hakk'a güvenmektir.¹⁶ Tevekkülün en basiti rızık konusunda Allah'a güvenmektir. Fuzûlî'de ise aşk ve Hakk'a ulaşma yolunda mütevekkil olmak gerektiği gibi tasavvufî anlamda, gelişmiş bir tevekkül anlayışının örneklerini görürüz. Aşk yoluna giren hiç bir zaman mahrum olmaz, maksuda ulaşmak için tevekkül yeterlidir:

Ey Fuzûlî çekme sen râh-ı tevekkülден kadem
Menzil-i maksûda yetmekdür mukarrer men zamân
340/G. 216, 7

¹⁶ Süleyman Ateş, İslâm Tasavvufu, İst. 1992, s. 286-287.

Ey sâlik-i râh-ı Hak sana kat'-i tarîk
Düşvârdur olmazsa refikün tevfiik
Dut dâmen-i mürşid-i tevekkül ki sana
Maksûd müyesser ola tevfiik refik

513/R. 52

Terk-i Dünya:

Fuzûlî, fakr u fenâ prensibine uyarak dünya hayatına ve nimetlerine karşı müstağni olmayı tavsiye eder. İnsan ömrü sınırlı, dünyadaki her şey de fânîdir. O hâlde insan çok değerli ömrünü dünyaya dair fânî arzularla tüketmemelidir.¹⁷ Zaten ârif olanlar bâkîye yönelirler, bu fânî suretleri ve yok olmaya mahkum nakışları terk ederler.¹⁸ İnsan hayatı kısa bir yolculuk, dünya da köhne bir kervansaraydır:

Kılmağıl muhkem gönül dünyâyâ akd-i irtibât
Sen bir âvâre müsâfirsen bu bir vîrân ribât

264/G. 140, 1

Dünya geçici, ölüm mukarrerdir, öyleyse ona güvenmemeli, dünyaya gönül vermemelidir:

Olsa maksûdunca devrân-ı felek bir nice gün
Olma mağrûr ey ki hâl-i dehr rûşendür sana

Kâtil-i âbâ vü ecdâdun mu'âf itmez seni
Umma andan döstluk resmin ki düşmendür sana

477/Muk. 2

Dünya asırlarca yaşamış, ihtiyar bir kocakarıdır. Bir sihirbaz gibi güzellikler arz eder, çeşit çeşit zevkler sunar. Ancak hepsi de geçici ve

¹⁷ 302/G. 178, 5.

¹⁸ 494/Muk. 37; 280/G. 156, 1-2.

sahtedir. Ârif olan insan bunlara kanmaz, gaflete düşmez.¹⁹ Zira dünyanın insana verdiği süsler, nimetler sonunda geri alınır; insan eli boş, çırlıçıplak mezara girer.²⁰ Ârifler dünyanın mahiyetini araştırmışlar, dünyaya ait her sevinçte yüz keder, her kederinde de yüz neşe bulmuşlardır.²¹ Dünyaya gönül vererek hırs gösterenlerin sonu hasrettir:

Edvâr-ı zamân dâ'ire-i hayret imiş
Esbâb-ı cihân mehâlik-i mihnet imiş
Dünyâya heves itmemek itmekden yeg
Çü evveli hırs u âhiri hasret imiş.

509/R. 35

Dolayısıyla dünyada, dünyayı terk etmekten başka bir zevk yoktur:

Zevk istersen Fuzûlî terk-i dünyâ kıl ki men
Bulmadum bir zevk mundan gayrı tâ dünyâdeem

308/G. 184, 7

Mal-Mülk Düşkünlüğü:

Fakr, kanaat ve terk-i dünya maddeleriyle ilgili bir husus olan mal-mülk düşkünlüğü Fuzûlî'de çarpıcı örneklerle ele alınır. Fakr ve kanaata talip olan Fuzûlî için mal ve mülk insana sıkıntı kaynağıdır. Âşıklar bu yüzden alçak dünyanın nimetlerine tenezzül etmezler:

Gayra arz it her ne esbâbun ki var ey dehr-i dîn
Men ki ehl-i zevkam esbâb-ı melâli n'eylerem

Yoh aceb ger mâle rağbet mülke kılman iltifât
Men gedâ-yı küy-ı ışkâm mülk ü mâli n'eylerem

310/G. 186, 2-3

¹⁹ 167/G. 43, 7; 273/G. 149, 5-7; 325/G. 221, 7.

²⁰ 254/G. 130, 7.

²¹ 264/G. 140, 3.

Ârifler ömür nakdini irfan kesbiyle sarf ederken, dünyaya âşık olanlar mal toplayarak cehaletin kemaline ulaşır.²² Zira mal-mülk gibi dünya nimetleri insanı Hak'tan ayırır:

Cem'iyet-i esbâba gönül virme Fuzûlî
Kim tefrikadur hâtıra cem'iyet-i esbâb
148/G. 24, 7

Çok tefâhür kılma cem'-i mâl ile ey hâce kim
Sîm ü zer cem'iyeti ehl-i gurûr eyler seni

Bârgâh-ı kurbdan cem'iyet-i mâl ü menâl
Her ne mikdâr olsa ol mikdâr dûr eyler seni

Gerçi ni'met çok kifâyetden tecâvüz kılma kim
İmtilâ bâr-ı bedendür bî-huzûr eyler seni
495/Muk. 41

Dünyada rahat etmek için mal toplayanlar, bilmezler ki malları arttıkça sıkıntıları çoğalır.²³

Ey ki endîşe-i mâl ile serâsîme olup
Dün ü gün dehrde âşüfte geçer ahvâlün

Cem'-i mâl eyledüğün râhat içündür ammâ
Râhatun eksük olur her nice artar mâlün

Mâli çoh itme hazer eyle azâbından kim
Renci artar ağır oldukça yüki hammâlün
487/Muk. 25

²² 488/Muk. 27; 487/Muk. 26.

²³ 267/G. 142, 7-8.

Nihayetinde bu dünya fânî; insan da doğduğu zaman olduğu gibi, öldüğünde de eli boş olarak dünyadan ayrılmaya mahkumdur.²⁴

Ta'mîr-i bikâ' u cem'-i mâl itdün dut
Her ârzû itdünse ana yetdün dut
Çün ömr bekâsına dutulmaz ümîd
Her hâl ile geldüğün kimi gitdün dut

501/R. 7

İnsanın Yaratılış Gâyesi:

Fuzûlî, insanın yaratılış gâyesini konu edindiği manzumelerinde; "Ben cinleri de, insanları da ancak bana kulluk etsinler diye yarattım." âyetini²⁵ esas alır. Eşref-i mahlûkât olan insanın yalnızca yemek-içmek gibi nefsânî arzularını tatmin için yaratılmadığını, insanın asıl amacının Hakk'a kulluk olduğunu belirtir:

Nice bir nefis temennâsiyle
Yimek ü içmek ola dil-hâhun

Eyleyüp zühd ü verâ'dan nefret
Tâ'at-i Hak'dan ola ikrâhun

Ma'bedün matbah ola şâm u sehër
Müsterâh ola ziyâretgâhun

Bunun için mi olubsan mahlûk
Bu mîdur emri sana Allâh'un

485/Muk. 21

Diğer yandan kulluk yalnızca düşünce ve sözlerle gerçekleşmez. İnsan, ömrünü ibadetle geçirmeli; âhîret yolculuğuna azık hazırlamalıdır:

²⁴ 410/G. 286, 6-9.

²⁵ Zâriyât, 51-56.

Ey Fuzûlî âhiret mülkine lâzımdur sefer
Böyle fârig gezme takvîden müheyyâ kıl-metâ‘

Ey gönül mutlak ibâdet kılmayup ömrün tamâm
Eyledün sevdâ-yı zülf-i her perî-ruhsâre sarf

Saç ağardı gel yeter mir'ât-ı kalbün tîre kıl
Ömrden bir dem ki kalmış eyle istiğfâre sarf

484/Muk. 18

İnsan yaratılış gâyesini idrak etmeli, ömrünü gafletle geçirmeyip,
Hak rızasını kazanmaya çalışmalıdır:

Kim ola döst rızâsı hemîn sana hâsıl
Rızâ-yı döstdur aşl-ı temettu' ey gâfil

451/Müs. 9

Edeb:

Edeb, insanın tabiatında bulunan bütün kabiliyetleri güzel ahlâka uygun kullanmasıdır. Bir başka deyişle, insanda var olan menfi özellikleri en aza indirmek, müsbet olanları da çoğaltmaktır. Fuzûlî , bu anlamda edebe ulaşmayı; tam bir doğrulukla vefa potasında pişip, saf altına dönüşmek tarzında ifade eder:

Hoş ol ki kılup rehber-i sıdkun ihlâs
Halvetgeh-i kurbe ola ihlâs ile hâs
Sarrâf-ı vefâ pûte-i te'dîbe salup
Her gışdan ide miss-i vücûdını halâs

509/R. 38²⁶

Edeb dairesi dışına çıkmak, edebi terketmek insanın zevaline sebep

²⁶ 494/Muk. 38.

olur:²⁷

Sûz-ı dilüm eşk-i alden eyle kıyâs
Endûhumı za'f-ı hâlden eyle kıyâs
Hûrşîd ki hüsnünle kılur bahs-i kemâl
Terk-i edebin zevâlden eyle kıyâs

508/R. 34

Şekle Değer Vermemek:

Bütün İslâm mütefekkirleri gibi Fuzûlî de dış görünüşe, şekle değer vermez. Onun için önemli olan gönül aynasının temiz olması, derûnun pâk edilmesidir.²⁸ Bu yüzden tavus gibi şekil güzelliğine, süslenmeye değer vermeyip; fenâfillah prensibine uyararak varlıktan feragat etmeyi tavsiye eder.²⁹

Sırmalı çul ile hayvan insan olmaz; o hâlde insan dış görünüşünü süslemeye uğraşmamalı, mânen mükemmelliğe ulaşmak için gayret etmelidir:

Sûret-ârâ olma tahsîl-i kemâl-i ma'nâ it
Kim behâyim nev'in itmez âdemî zer-beft cül

302/G. 177, 6³⁰

Şekilci olmak, şekle değer vermek taklitçiliktir. Taklidî davrananları ağaç ata binen çocuklara benzeten Fuzûlî,³¹ yalnızca zâhirî görünüş ve davranışlara örem vermeyi âfet telakkî eder:

²⁷ 514/R. 57.

²⁸ 486/Muk. 23.

²⁹ 280/G. 156, 5; 250/G. 126, 3.

³⁰ Fuzûlî'nin bu beyti Ziya Paşa'nın şu meşhur beyti ile aynı muhtevadadır:

İnsana necâbet mi verir hiç üniforma
Zer-dûz palan vursan eşek yine eşektir.

³¹ 480/Muk. 8.

Kayd-ı taklîd Fuzûlî sana bir âfetdür
Bir hisâr idegör andan özüne zünnârı
393/G. 269, 7

Riya:

Riya hem tasavvuf, hem de ahlâk açısından menfî bir özelliktir. Doğruluk ve samimiyetten uzaklaşmayı, sevgi yerine menfaati ön plana çıkarmayı Fuzûlî de tasvîp etmez. “Beytullah” denilen gönül riyadan uzak, tertemiz olmalıdır.³² Riya, Cenab-ı Hakk’ın yasakladığı bir hâldir; o hâlde insan Allah rızasını hedef almadan, menfaat için yapılan ibadetleri terketmelidir. İbadetler aşkla yapılırsa makbuldür, riya ile olursa kabul görmez:

Ey Fuzûlî eyle tâ‘at-i riyâyî terkini
Tevbe kıl min ba‘d meşgûl-i menâhî olmagıl
298/G. 174, 7

Nâdanlarla Dost Olmamak, Kötülere İlim Öğretmemek:

Tıpkı bir annenin bebeğine süt verip beslemesi, büyük çocuğunu da süttten kesip terbiye etmesi gibi; felek de marifet ehlini ayağa salıp mihnet verir, cahilleri de bermurad edip muteber kılar.³³ Böylelikle itibar sahibi olsalar bile cahillerle dostluk etmemelidir. Zira cahillerin tabiatında kemal lezzeti yoktur, cehalet fazilet ehlinin kıymetini anlamaya mânidir.³⁴ Nâdanlara hüner arz etmek, onlardan ihsan ummak da doğru değildir. Hüner satıp, bahşiş almak bir alışveriştir ama nâdanlar çocuk gibidir; ne aldıklarını bilmezler, onların alışverişi geçersizdir.³⁵ Onlarla sohbet bile zaman kaybıdır.³⁶

Kötü insanlarla dostluk etmek, onları eğitmeye çalışmak da beyhudedir. Yaratılıştan kötü olanlar eğitimle düzelmez:

³² 228/G. 104, 7.

³³ 493/Muk. 36.

³⁴ 488/Muk. 28.

³⁵ 479/Muk. 6.

³⁶ 512/R. 49.

Her kimün var ise zâtında şerâret küfri
İstılâhat-ı ulûm ile müselmân olmaz

Ger kara daşı kızıl kan ile rengîn itsen
Tab'a tagyîr virüp la'l-i Bedahşân olmaz

Eylesen tûtüye ta'lîm-i edâ-yı kelimât
Nutkı insân olur ammâ özi insân olmaz

Her uzun boylu şecâ'at idebilmez da'vî
Her ağaç kim boy atar serv-i hirâmân olmaz.

482/Muk. 13

Diğer yandan kötülere, hilekârlara ilim öğretmek; celladın eline keskin kılıç vermek gibi tehlikelidir:

Ey mu'allim âlet-i tezvîrdür eşrâre ilm
Kılma ehl-i mekre ta'lîm-i ma'ârif zinhâr

Hîle için ilm ta'lîmin iden müfsidlere
Katl-i'âm için virür cellâda tîg-i âb-dâr

479/Muk. 7

Hırs:

Fakr, kanaat ve terk-i dünya prensiplerini esas edinen Fuzûlî hırsın karşısındadır. İnsanoğlunun dünya malına bir türlü doymadığını, bu açgözlülüğü sebebiyle daima kendisini sıkıntıya soktuğunu, rahat etmek isterse öncelikle tamahkârlıktan kaçınması gerektiğini belirtir:³⁷

Kehf-i hırs ile dâ'im dâmen-i dünyâ-yı dîn dutsan
Zamâne şûr-baht eyler seni peyveste deryâ tek

³⁷ 267/G. 142, 7-8.

Mülevves olmayup tecrîd ile çıhsan bu âlemden
Seni Zâl-i felek hûrşîde cüft eyler Mesîhâ tek

485/Muk. 20

İnsan mâsivâyâ müstağni olmalı, maddiyatı gözden çıkarmalıdır.
Zira dünya malı için hırs gösterenlerin topladıklarını felek bir anda ayaklar
altına alıp yeke verir:

Dâmenünün doldursa gerdûn dürr ile tök ebr tek
Dürr için telh itme kâmun bahr-i ter-dâmen kimi

Sal nazardan la'l hem görsen sirişk-i al tek
La'l için her daşa urma başunu ma'den kimi

410/G. 286, 6-9

Kârgâh-ı sun'da bir sûret it nakş-ı zamîr
Min hayâlün dutmagıl ser-riştesin sûzen kimi

Göz yaşıyle dâne dâne cem'-i esbâb itme kim
Yile virür dehr anı pâ-mâl idüp hırmen kimi

41/G. 286, 6-9

Cimrilik:

Tamahkârların bir diğerk menfi özelliğı de cimriliktir. Aşk uğrunda
bütün varlığını ifnâ etmeye hazır olan Fuzûlî, cömertliğı överken, cimrileri
ikaz eder. İnsan madden ve mânen cömert olduğı sürece muradına erer.
Tıpkı yıldızlar kaybolunca güneşin doğması veya ağacın çiçeklerini dökünce
meyve vermesi gibi:

Bahîl kılmasa cem' itdüğı direm sarfın
Nihâl-ı maksadı ser-sebz olup semer virmez

Elindeki güheri bezl kılmasa mümsik
Şeb-i gamına emel müjde-i seher virmez

Dükenmeyince kevâkib güneş tulû' itmez
Tökülmeyince şükûfe nihâl ber virmez

482/Muk. 14

Mütecessis Olmamak:

Amelî ahlâka dair hususlardan biri de mütecessis olmamak, hiç kimsenin mahremiyatını gözlememektedir. Eve kapı yerine pencereden girmek gibi gayr-i meşru yollarla insanların özel hayatlarına vakıf olmak edeb dışıdır:

Handa olsan kapu levhi tek gözet ismet yolın
Açma göz dîvârlardan her eve revzen kimi

410/G. 286, 11

Başkalarının Aybını Görmemek:

İnsanların kusurlarını araştırmak, hatalarını etrafa yaymak dinen ve ahlâken yasaklanmıştır. Cenab-ı Hakk'ın Settâr ismine uyarak; kimsenin aybını görmemeli, insan yalnızca kendi kusurlarını düzeltmekle meşgul olmalıdır:

Perde çek aybına zulmet kimi halkun dâ'im
Ger dilersen ki nasîb ola sana âb-ı hayât

Kılma hürşîd kimi ayb-nümâlık ki felek
Yire salmaya seni ba'de ulüvv-i derecât

478/Muk. 4, 1-2

Zulüm-Adalet:

Adaletsizliğin her türlüüne karşı olan Fuzûlî, zulmü ve zalimleri

kınar. Her zalim zulmünün cezasını görecektir.³⁸

Zulm ile akçeler alup zâlim
Eyler in'âm halka minnet ile

Bilmez anı ki itdügi zulme
Görecekdür cezâ mezellet ile

Müdde'âsı bu kim rızâ-yı İlâh
Ana hâsıl olur bu âdet ile

Cenneti almak olmaz akçe ile
Girmek olmaz behište rüşvet ile

493/Muk. 35

Fuzûlî kadı ve vezir gibi adalet mekanizmasının başında bulunanları ikaz eder. Kadıların hüküm verirken hata yapmaktan şiddetle kaçınmasını³⁹ ve ülkenin düzeni için görevlendirilen vezirlerin ikbal sârhoşluğuna kapılarak doğruluktan ayrılmamasını öğütler.⁴⁰

Doğruluk:

Ahlâkın en önemli değeri dürüstlüktür. Yalan söylememek, sözünde durmak, her söz ve davranışta doğruluğu şîâr edinmek, gayr-i meşrû hiç bir hareketi benimsememek doğruluk ilkeleridir. Bu anlamda doğruluk prensibine bağlı olanlar huzur ve mutluluğa kavuştukları gibi, halk içinde de muteber olurlar:

Doğruluk ile iste ulüvv-i makâm kim
Geldükçe hâlüne vire devr-i felek revâc

³⁸ 511/R. 46.

³⁹ 494/Muk. 39.

⁴⁰ 495/Muk. 40.

Doğruluk ile harflere sadrdur elif
Yâ harfini ayağa bırarmışdur i'vicâc

Doğrular ile gez ki seni ser-bülend ide
Eğriler ile eyleme elbette imtizâc

Yâ ihtilâtı ile serîr oldu pâ-y-mâl
Başda makâm dutdı elif nusret ile tâc

Alçak Gönüllülük:

Fuzûlî, bir gazelinde gururdan arınmış bir insan olduğunu belirtirken;⁴¹ kibri bırakıp, alçak gönüllülüğü huy edinmenin insanı yücelttiğine işaret eder:

Serverlik istersen üftâdelik şî'âr it
Kim düşmedin ayağa çıhmadı başa bâde
370/G. 246, 6

Az Konuşmak:

“Söz” redifli gazelinde Fuzûlî, doğru söylemenin hem sözün, hem de sahibinin değerini artırdığını ifade eder⁴² ve çok konuşmanın insanı alçalttığını, itibar görmek isteyeninin az konuşması gerektiğini belirtir:

Ger çoğ istersen Fuzûlî izzetün az it sözi
Kim çoğ olmakdan kılupdur çoh azîzi hâr söz
243/G. 190, 7

İlim ve İrfan Sahibi Olmak:

Fuzûlî, Dîvan mukaddimesinde de belirttiği gibi ilim ve irfana dayanmayan herşeyin çökmeye mahkum olduğuna inanır. Bu sebeple insan; ömrünü ilim tahsiliyle geçirmeli, irfan sahibi olmaya gayret etmelidir:

⁴¹ 334/G. 210, 5.

⁴² 243/G. 190, 1.

Ey güzel zâtun ma'ârif birle rengîn idegör
Hatt-ı müşgîn perde-i ruhsâr-ı gül-gûn olmadın

Sohbet-i erbâb-ı ilm ü mâ'rifetden kesb kıl
Hüsn-i sîret sûret-i hâlün diger-gûn olmadın

Cehd kıl kim görmeye hûrşîd-i ruhsârın zevâl
Nûr-ı feyzinden hilâl-i kadrün efzûn olmadın

490/Muk. 32

İnsanlar soy soplâ veya mevki sahibi olmakla fazilet kazanamazlar.
Asıl olan ilim ve irfan kazanarak bu mevkilere lââyık olabilmektir:

Cehd kıl zâtun ola mazhar-ı âsâr-ı kabûl
Kılma ol câha tefâhür ki ola hâric-i zât

Fazl olur sanma sana menzilet-i asl u neseb
Câh olur sanma sana kesret-i esbâb u cihât

478/Muk. 4, 3-4

Ve nihayet Fuzûlî'nin bu hikemî öğütlerini şu beyit
özetlemektedir:

Ey Fuzûlî menzil-i maksûda yetmek istesen
Hiç rehber yoh durur etvâr-ı müstâhsen kimi

410/G. 286, 12

Sonuçta buraya kadar verilen örneklerde de görüleceği gibi, Fuzûlî lirik bir gazel şairi olarak tanınmakla birlikte fikrî yönden de başarılı bir sanatkârdır. Şairimiz Dîvânı'nda mükemmel bir ahlâkçı görüşe sahip olduğunu veciz ifadelerle beyan eder. Dolayısıyla Fuzûlî'nin fikrî şahsiyeti hakkında kanaat edinmek için, diğer eserlerini de bu gözle taramak; lirizmin zirvesine ulaşan bu aşk ve ıztırap şairinin hikemî yönünü ihmâl etmemek gerekmektedir.